

УДК 316.354:351

СОЦІАЛЬНИЙ АУДИТ ЯК СУЧАСНА ДІАГНОСТИЧНА ТЕХНОЛОГІЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗАХІДНИЙ ДОСВІД, ВІТЧИЗНЯНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Мазурик Олег Володимирович – доктор соціологічних наук, доцент, кафедра соціальних структур та соціальних відносин, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті обґрунтовано базові засади концептуалізації соціального аудиту; розглянуто теоретичні підходи до його соціологічного аналізу, визначено місце поняття «соціальний аудит» у понятійно-категоріальній системі соціології. Узагальнено зарубіжний досвід виникнення та розвитку соціального аудиту в суспільній практиці; з'ясовано умови поширення та впровадження соціального аудиту на пострадянському просторі. Представлено концептуальну схему впровадження соціального аудиту як діагностичної технології; надано характеристику існуючих міжнародних стандартів та методик соціального аудиту, підкреслено їхню значущість для розробки та реалізації різноманітних процедур його здійснення. Акцентовано роль соціального аудиту, як універсальної технології комплексної перевірки реального стану соціального об'єкту відповідно до прийнятих стандартів. Здійснено аналіз сучасного стану та перспектив впровадження соціального аудиту в управлінську практику України.

Ключові слова: соціальний аудит, соціальний контроль, соціальна діагностика та технологія, соціальна відповідальність, соціальне партнерство.

В статье обоснованы базовые принципы концептуализации социального аудита, рассмотрены теоретические подходы к его социологическому анализу; определено место понятия «социальный аудит» в понятийно-категориальной системе социологии. Обобщен зарубежный опыт возникновения и развития социального аудита в общественной практике; выявлены условия внедрения и распространения социального аудита на постсоветском пространстве. Представлена концептуальная схема применения социального аудита как диагностической технологии; дана характеристика существующих международных стандартов и методик социального аудита, подчеркнута их значимость для разработки и реализации разнообразных процедур его осуществления. Акцентировано внимание на роли социального аудита как универсальной технологии комплексной проверки реального состояния социального объекта в соответствии с принятыми стандартами. Осуществлен анализ современного состояния и перспектив внедрения социального аудита в управленческую практику Украины.

Ключевые слова: социальный аудит, социальный контроль, социальная диагностика и технология, социальная ответственность, социальное партнерство.

In the thesis the basic principles of conceptualization of social audit were substantiated. It was reviewed the theoretical approaches to study of social audit developed in sociological discourse; it was defined a place of the concept of social audit in the categorial system of Sociology. The foreign experience of genesis and development of social audit in public practice as well as conditions for development of audit in post-Soviet countries are analyzed which allow us to find out the means for development and implementation of social audit in contemporary Ukraine. It is proposed a conceptional scheme for application of social audit as a social technology and as the international standards. These results led to the possibility to substantiate technologies and procedures of implementation of social audit. In the thesis social audit is analyzed as a universal technology of the complex examination of the condition of social object according to the verified standards. The analysis of the modern state and the perspective of implementation of social audit in the management practice in Ukraine was made.

Keywords: conception of social audit, social control, social diagnostics and technology, social responsibility, social partnership.

У наукових джерелах соціальний аудит (СА) визначається як різновид соціального контролю, що набуває значного поширення в сучасному суспільстві. Під СА розуміють спосіб оцінки і контролю стану

соціальних відносин та рівня соціальної відповідальності бізнесу, влади, громадянського суспільства в будь-якій сфері діяльності. Аудит бере початок в бухгалтерській (фінансовій) справі та поступово поширюється на оцінку управлінської, організаційної, політичної, освітньої, екологічної та інших видів діяльності. Відповідно, виокремлюють організаційний, екологічний, освітній аудит, аудит якості, управління персоналом тощо.

Актуальність обраної нами проблеми зумовлюється появою нових видів аудиту та тенденцією активної інституціоналізації відповідних практик. Це викликає необхідність прийняття нормативних документів щодо соціального аудиту, удосконалення методики його проведення, що, у свою чергу, ставить перед дослідниками в цій галузі невідкладне завдання щодо підтримки цих процесів науково обґрунтованими конструктами. Реалізація цього завдання, в тому числі, потребує аналізу класичних та сучасних теоретичних підходів до інтерпретації соціального контролю, з'ясування їхніх евристичних можливостей при концептуалізації соціального аудиту.

Сучасна світова економічна криза та системна криза в Україні підвищують актуальність пошуку науково обґрунтованих механізмів об'єктивного оцінювання (аудиту) соціально-економічного становища організацій, регіонів, країни в цілому. Забезпечення аудиторських обстежень міцною теоретико-методологічною базою дозволить приймати більш ефективні управлінські рішення, спрямовані на регулювання соціально-економічного розвитку та подолання наслідків кризових явищ в українському суспільстві в цілому та в окремих організаціях. Утім, економічна поведінка багатьох представників бізнесу свідчить про їхню прихильність до позицій, коли бажання отримувати прибутки «вже сьогодні» переважає ідею вкладання коштів у соціальні проекти, які «завтра» можуть підвищити як економічний, так і соціальний ефект діяльності організації. Сьогодні ми спостерігаємо недооцінювання громадськістю, владними та бізнесовими структурами ролі СА у створенні сприятливих умов для їхнього розвитку, підвищенні ефективності їхнього функціонування та покращенні соціально-економічних показників. Відсутність нормативно-правової бази соціального аудиту в Україні лише загострює дану проблему.

Хоча практики соціального аудиту почали застосовуватись ще у 1960-х роках у США та Європі, пізніше – у Бразилії, його соціологічна концептуалізація розпочалася лише на початку XXI століття завдяки зусиллям, переважно, російських та індійських учених у межах широкого розмаїття концепцій соціальної відповідальності бізнесу (концепції економічної відповідальності, базової бізнес-стратегії, корпоративної підзвітності, концепція обов'язків, «стейкхолдерів», проактивності тощо). Перші спроби соціологічного аналізу соціального аудиту лише сприяли появі нових понять, які до цього часу не отримали достатнього наукового визначення, що створювало видимість розбудови нової теорії. Концепція соціального аудиту, яка тільки-но формується, потребує відпрацювання категоріального апарату та виявлення зв'язків з існуючими соціологічними теоріями та пізнавальними традиціями.

Аналіз досліджень останніх років засвідчує, що концептуалізація соціального аудиту може ґрунтуватися на засадах теорії соціальних технологій, яка досить плідно розвинута у зарубіжній та вітчизняній науці, зокрема в роботах Е. Шилза, В. Іванова, В. Патрушева, В. Судакова, Ю. Саєнка, Є. Суїменка, В. Щербини та інших дослідників, в яких представлено теоретико-методологічні засади впровадження технологій, в т.ч. інноваційних, в практику управлінської діяльності. В. Князєв, М. Лукашевич, Ю. Сурмін, М. Туленков та ін. акцентують на можливостях й перевагах використання соціальних технологій в управлінні політичними та економічними процесами в Україні. Розробки М. Маркова та В. Подшивалкіної щодо соціального управління слугують основою для виявлення специфіки соціального аудиту як соціальної технології. Отже, соціологічне теоретизування щодо соціального аудиту відбувається переважно на перетині теорій соціального контролю, концепцій соціальної відповідальності бізнесу та теорії соціальних технологій.

Метою даної статті є визначення теоретико-методологічних засад соціологічної концептуалізації соціального аудиту, а також оцінка західного досвіду та перспектив впровадження СА як сучасної діагностичної технології в управлінську практику України.

У вітчизняному суспільствознавстві проблематика соціального контролю актуалізувалася не так давно. За радянських часів теоретична розробка цього поняття була представлена в роботах І. Антоновича, В. Бакірова, В. Буйвола, В. Клімова, І. Попової, А. Ручки [1-6] та ін., які були присвячені питанням соціального управління, аналізу його конкретних форм та елементів. Важливими в цьому контексті є також сучасні дослідження С. Абакумова, Н. Бойко, Ю. Комлева, О. Кузнецової, Т. Мангушевої, О. Сельської, С. Спільника, В. Степаненка [7-14] та ін. Усі вони розглядають соціальний контроль як інструмент конструювання соціальної реальності. Разом із тим, у цих та інших дослідженнях бракує, на наш погляд, аналізу такої технології (інструменту) моніторингу суспільних проблем, як соціальний аудит.

Використовуючи здобутки зазначених дослідників для виявлення сутнісних характеристик соціального контролю, ми застосували стратегію синтезу, критики та концептуальної ревізії раніше

написаного (за визначенням М. Уотерса). Аналізуючи генезу та розвиток наукових уявлень про соціальний контроль, ми виходили з того, що він є фундаментом і основною передумовою соціального аудиту.

Теорія соціального контролю як самостійний напрям зародилася наприкінці XIX століття. Своєю появою у науковому дискурсі поняття «соціальний контроль» завдячує перш за все Г. Тарду, який у своїй роботі «Комунікація і соціальний вплив» визначив його як «засіб, інструмент повернення осіб з антигромадською поведінкою до суспільно значущої діяльності», до поведінки, що відповідає загальноприйнятим соціальним нормам [15, р. 256]. Зрозуміло, що це визначення не повною мірою розкриває сутність соціального контролю. Т. Тард розглядав його лише як невід'ємний елемент функціонування суспільства. Тим не менш саме він заклав основи теорії соціального контролю, надавши своїм послідовникам можливість її подальшої розробки.

Хоча класики соціології О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер й не використовували поняття «соціальний контроль», проте їхні дослідження соціального порядку й координації соціальної дії, забезпечення гармонії і єдності в соціальному житті, стабільності, застосування соціальних і правових норм у суспільстві класового розшарування й домінування відіграли значну роль у становленні теорії соціального контролю. З огляду на зазначене вище, соціальний контроль можна віднести до розряду онтологічних проблем соціальної науки.

Опрацювання теоретичного доробку з проблем соціального контролю дозволило нам здійснити соціологічну концептуалізацію соціального аудиту. Особливе значення при цьому мали положення теорії соціального контролю щодо його фундаментальних засад, суб'єктів, форм, методів, механізмів, технологій, санкцій тощо.

Розробляючи концепцію соціального аудиту, ми звернулись до поняття та феномену соціальної відповідальності, осмислення якого розпочалося з аналізу соціально відповідальної поведінки в теорії М. Вебера [16]. Попри те, що соціально відповідальна поведінка є об'єктивно мотивованою, має бути інструмент, який би регулював і унормовував її в ціннісно-раціональних координатах, тобто дозволяв би прораховувати раціональні наслідки соціальної дії. Це постало важливим підґрунтям нашої концепції соціального аудиту. Водночас ми виходили із того, що в посткласичній соціології, зокрема в межах ресурсного підходу, соціальний аудит розуміють як сукупність прийомів, способів і процедур, які використовуються для збереження позицій організації або нарощування її власної потужності. Тобто це інструмент, який здатен, на думку О. Тоффлера, змінити основи управління сучасними організаціями [17, с. 335]. Інструментальну сутність аудиту підкреслюють у своїх працях і представники концепції корпоративного суспільства (П. Друкер [18], У. Уайт [19] та У. Уорнер [20]), акцентуючи на тому, що це нова форма суспільного контролю за діяльністю корпорацій, а її поява є об'єктивним наслідком розвитку соціально-економічних відносин індустріально розвинених країн.

Як зазначалось вище, у побудові концепції соціального аудиту ми засновувались, у тому числі, на концепції соціальної відповідальності бізнесу. При цьому серед різноманітних концепцій і підходів до аналізу соціальної відповідальності бізнесу нашу увагу привернули ті із них, що пояснюють поведінку людини в умовах невизначеності й ризиків, що постійно відтворюються. Такі концепції надають можливість окреслити зміст понять «відповідальність особи» та «відповідальність організації», а також оцінити відповідні їм феномени з точки зору «етики відповідальності», що пов'язує відповідальність не лише з дотриманням відповідних приписів, а й вимагає враховувати передбачувані наслідки діяльності з точки зору «відповідальності владця» (П. Козловскі) [21].

Ще один різновид відповідальності, а саме корпоративну соціальну відповідальність Ф. Алієв [22] пропонує розуміти не тільки як відповідальність підприємця, а й як відповідальність певної спільності людей, що мають приналежність до корпорації. На його думку, соціальний аудит як інструмент верифікації соціальної відповідальності можна застосовувати навіть на рівні окремого підрозділу корпорації. Важливою перспективою застосування соціального аудиту науковець вважає перевірку громадянської відповідальності корпорації (яка стане на заваді таким негативним явищем, як використання несумлінних методів конкуренції, байдуже ставлення до захисту довкілля тощо).

Питання соціальної відповідальності бізнесу та соціального аудиту розглянуто в концепціях соціального партнерства та взаємодії громадянського суспільства та бізнесу [23, 24]. Дія соціального аудиту в системі соціального партнерства простежується дослідниками на трьох рівнях: соціально-генетичному, соціально-функціональному та соціально-організаційному (інституціональному). На всіх цих рівнях соціальний аудит виступає як інструмент регулювання соціально-економічних відносин за допомогою діалогу сторін, зацікавлених у досягненні консенсусу.

З точки зору прибічників концепції соціоекономіки [25, 26], соціальний аудит отримує сьогодні можливість розширити коло об'єктів обстеження. Зокрема, аудити можуть підлягати не тільки відносини між власниками, менеджерами та найманими працівниками, але й ділові відносини між стейкхолдерами, між

бізнесом та органами влади різних рівнів, між владою та різними інститутами громадянського суспільства.

Підґрунтям теорії соціального аудиту можна розглядати й концепції соціальної довіри (А. Селігмен, Ф. Фукуяма, Е. Гідденс [27-29]). Соціальна довіра, на думку цих та інших дослідників, відіграє вагомий роль у конструюванні вертикальних та горизонтальних соціальних зв'язків та сприяє відтворенню соціального капіталу (Дж. Коулмен [30], Р. Патнем [31], Ф. Фукуяма [28]). Якщо вважати, що соціальна довіра є складовою соціального капіталу, а соціальний аудит – інструментом (засобом) його примноження, можна говорити про можливість досягнення на цій основі найефективнішої взаємодії держави, бізнесу й суспільства.

Отже, здійснений нами пошук теоретичних засад соціологічної концептуалізації соціального аудиту засвідчив евристичні можливості щодо такої концептуалізації теорії соціального контролю та різноманітних варіантів теорії соціальної відповідальності. Це дозволило нам розробити категоріальний апарат соціологічної концепції, соціального аудиту, запропонувати його класифікацію та можливі схеми дослідження.

Розбудовуючи власну концепцію соціального аудиту, ми виходили як із зазначених вище теоретичних засад, так і з існуючого закордонного досвіду його впровадження в управлінську діяльність. Перш за все зазначимо, що світова практика демонструє сьогодні величезне різноманіття моделей соціального аудиту, попри те, що його вважають достатньо складним інструментом, сфера застосування якого не визначена остаточно і постійно розширюється. Своєю появою соціальний аудит завдячує важливим структурним змінам у соціально-економічній системі ринкового господарства США 1940-х років. Теоретичне осмислення соціального аудиту, як підкреслювалось вище, також започатковано в Сполучених Штатах Америки, зокрема представниками Чиказької школи соціології, які взяли на озброєння введене у науковий дискурс економістами поняття «соціальний аудит» (Т. Ж. Крепс) і за його допомоги здійснили систематизацію емпіричних даних, пов'язаних з соціальними наслідками індустріалізації, урбанізації і соціальної відповідальності великих компаній, які діяли на певних територіях.

І до сьогодні розробку питань соціального аудиту ведуть в основному у Великобританії, Франції, США, Бельгії та тих країнах, де його активно застосовують як практичний інструмент. Аналіз практики застосування соціального аудиту в окремих країнах дозволив узагальнити найбільш дискусійні й актуальні питання щодо його використання як інструменту налагоджування взаємовідносин бізнес-класу та суспільства, суспільства та держави; як засобу вимірювання соціальних інвестицій компаній та бізнес-структур; як можливості подолання влади власності; як економічної інституції тощо [32, с. 73-99].

Теоретичну рефлексію щодо впровадження соціального аудиту в пострадянських країнах розпочали російські науковці. Зокрема, вони обґрунтували передумови використання СА як інструменту соціального контролю, оскільки протоінституціями соціального аудиту можна вважати існуючу за радянських часів систему робочого та народного контролю і тодішні профспілки. Безпосередньо соціальним аудитом почали займатися наукові колективи, до кола зацікавлень яких входила розробка та впровадження нових соціальних технологій. Слід зауважити, що в РФ активно розвивали ідею про поширення технологій соціального аудиту не тільки серед підприємств великого бізнесу, але й в інших сферах суспільного життя. Досить переконливе втілення вона отримала в численних дисертаційних дослідженнях, результати яких впроваджено в практику, зокрема вони були використані при створенні спеціалізованої агенції АККОРК (Агентство з контролю якості освіти та розвитку кар'єри).

В Україні також є передумови для формування національної моделі соціального аудиту, хоча до сьогодні немає головного – законодавчого поля, на базі якого має відбуватися соціальний аудит. Сьогодні в стадії проектної розробки знаходиться основоположний документ, який регулює всі соціально-аудиторські процедури – Концепція формування національної моделі соціального аудиту. Попри це можна навести деякі приклади практичного застосування соціального аудиту в Україні, зокрема у діяльності великих корпоративних структур та компаній національного масштабу. Соціальний аудит можна було б проводити для органів влади різних рівнів, але це є завданням на майбутнє. З огляду, в тому числі, на зазначене вище, вітчизняні науковці мають створити належне теоретичне та методичне підґрунтя для використання цього інструменту [32, с. 252-272].

Аналіз та узагальнення закордонного досвіду застосування та теоретизування щодо соціального аудиту надали можливість визначення його сутності об'єкту, предмету, соціальних функцій, напрямків та сфер практичного використання. Отже, ми розглядаємо соціальний аудит як універсальну технологію комплексної перевірки реального стану соціального об'єкту щодо прийнятих стандартів. *Універсальність* соціального аудиту означає можливість його застосування для вирішення різноманітних завдань управлінської діяльності в різних сферах життя суспільства (економічній, політичній тощо) та на різних рівнях (організаційному (корпоративному), галузевому, регіональному). Під *технологією* (соціальною) розуміють сукупність послідовних операцій, процедур цілеспрямованого впливу та реалізації намічених раніше планів (програм, проектів), спрямованих на отримання оптимального соціального результату.

Комплексність соціального аудиту полягає в системному застосуванні різних дослідницьких процедур: програмний аудит, моніторинг, діагностика, соціальна експертиза, кваліметричний аналіз, опитування, аналіз документів тощо. Вибір відповідних процедур та методів (або їхнього комплексу) зумовлений метою та конкретними завданнями аудиторського обстеження. *Об'єктом* соціального аудиту можуть виступати як окремі організації та їхня діяльність, так і галузь, регіон в цілому, а також окремі види документів (соціальні звіти, проекти, програми). *Предметну сферу* соціального аудиту складають, як правило, ефективність функціонування системи управління, соціально-трудова відносина, якість надання різноманітних послуг тощо. *Стандартами* (нормативами, нормами) в соціальному аудиті виступають міжнародні, національні, галузеві стандарти; найкращі (або типові) показники в певній галузі або за певний проміжок часу. Якщо відповідних стандартів, норм, положень не існує, можуть бути застосовані науково обгрунтовані або спеціально для цього розроблені показники [32, с. 68].

У цьому контексті зазначимо, що зарубіжний соціальний аудит спирається передусім на норми універсальних міжнародних договорів та напрацювань неурядових міжнародних організацій з питань корпоративної соціальної відповідальності. Найбільш поширеними у світі є стандарти для складання нефінансової звітності: GRI, AA 1000, SA 8000, ISO 14000, Стандарти Саншайн, IFC Standards, NEF, методика Smith O'Brien, індекс соціальної відповідальності Domini Social Index 400, індекс економетричного ефекту EEI та інші (див.: [32, с. 162-171]).

Щодо методик застосування стандартів в аудиторській практиці в Україні, то треба зазначити, що процес ратифікації міжнародних стандартів, імплементації міжнародних норм в українське законодавство, адаптації певних методик до вітчизняних реалій вже розпочався. Однією з таких методик є методика оцінки проектів та програм, за якою діяльність великих українських компаній оцінюється на предмет відповідності міжнародним нормам ведення бізнесу.

Однією з найбільш поширених технологій соціального аудиту є моніторинг соціально-трудова сфери, який передбачає безперервне спостереження і аналіз актуальних соціально-трудова процесів і явищ з метою систематичної оцінки стану трудових відносин, розробки пропозицій щодо вибору найбільш доцільних управлінських рішень у соціально-трудова сфері, попередження соціальних конфліктів тощо. «Проблемне поле» соціально-трудова сфери можна представити п'ятьма блоками, які стають предметом аналізу соціального аудитора: 1) стан, розвиток і використання трудового потенціалу підприємств і регіонів; 2) соціально-трудова відносина і рівень соціальної напруженості; 3) оплата праці та рівень життя працівників; 4) дотримання умов і охорона праці; 5) соціальне самопочуття працівників підприємств і регіонів. На підставі результатів моніторингу можна робити висновки про динаміку соціоекономічних процесів у трудовій сфері, прогнозувати зміни соціальної ситуації у сфері праці, зміни рівня соціальної напруженості, встановлювати чинники, що їх зумовлюють [32, с. 171-174]. Результати моніторингу дозволяють також оцінити ефективність і повноту реалізації законів і нормативних актів з соціально-трудова питань.

Підсумовуючи, слід відзначити, що передумовами формування національної моделі соціального аудиту в Україні є становлення організаційно-технологічних механізмів соціального аудиту як практики; паралельно здійснюються спроби його концептуалізації в системі соціального та економічного знання. Практика застосування соціального аудиту в Україні більшою мірою пов'язана з приватною ініціативою, передусім великих корпоративних об'єднань, які опікуються власним іміджем і ведуть роботу з розміщення своїх активів в інших країнах.

Соціальний аудит здатний відігравати вагомий роль у підвищенні соціальної компетентності суб'єктів соціального управління, їхньої готовності до залучення експертних та громадських організацій як способу зниження ризиків бюрократичного впливу. У глобальному плані соціальний аудит орієнтує суспільство на перехід від корпоративістських та етатистських стандартів до створення «системи горизонтального соціального контракту у сфері соціального регулювання» [33].

Подальший розвиток досліджень соціального аудиту в Україні та практик його застосування можна представити через визначення соціальних контекстів. На нашу думку, першим таким перспективним контекстом є соціальна відповідальність. Окрім фактичних здобутків українських корпорацій на цій ниві, до аналізу мають бути залучені результати соціологічних досліджень щодо розуміння змісту соціальної відповідальності громадськістю та представниками бізнес-структур. Відтак національна модель соціального аудиту повинна спиратися на наявні практики соціальної відповідальності, які, у свою чергу, мають бути широко інтегровані в діяльність вітчизняних компаній та державних структур, що відповідають за дотримання життєвих стандартів населення.

Другим за важливістю контекстом розгортання соціального аудиту є соціальне партнерство. Найближчим і найактуальнішим завданням усіх учасників соціально-партнерської угоди є соціалізація ринку праці: підприємці мають підвищити рівень соціального забезпечення своїх працівників, профспілки – удосконалити зміст трудових угод між роботодавцями та найманими працівниками в частині соціальних

гарантій; держава – створити механізм заохочення сторін до вирішення соціально-трудових проблем методами соціального партнерства. У цьому сенсі соціальний аудит може дати об'єднану інформаційну основу для партнерських конструктивних відносин між суб'єктами соціального партнерства, а також стимулювати зміни самих принципів управління у бік делегування повноважень із прийняття рішень, які мають соціальний ефект, на нижні ланки організації. Таким чином можна укріпити й соціальну мотивацію працівників, які відповідальні за правильне використання ресурсів організації.

Виходячи з того, що соціальний аудит є перспективною сферою розвитку соціального управління, зокрема державної соціальної політики, нагальною є потреба поширення сфери застосування соціального аудиту на організаційний (корпоративний), галузевий, регіональний рівні. Адже соціально-аудиторська діагностика дозволяє виявляти причини виникнення соціальних проблем, чинники соціальних ризиків і виробляти пропозиції щодо зниження їхньої дії, а також визначати, наскільки професійно і якісно соціальні, в тому числі політичні, інститути виконують «соціальне замовлення», реалізують ті чи інші соціальні програми.

Література:

1. Антонович И. И. Капитализм и социальный контроль / И. И. Антонович. – М. : Изд-во «Мысль», 1978. – 184 с.
2. Бакиров В. С. Социальный контроль как фактор общественных отношений : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.01 / В. С. Бакиров. – Харьков, 1976. – 26 с.
3. Буйвол Б. А. Социальный контроль и его воздействие на поведение личности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук : спец. 19.00.01. «Общая психология» / Б. А. Буйвол. – К., 1973. – 28 с.
4. Климов В. А. Контроль в системе социалистического управления: Некоторые вопр. теории и практики / В. А. Климов. – Саратов, 1987. – 111 с.
5. Попова И. М. Теории социального контроля в американской социологии / И. М. Попова // Вопросы философии. – 1965. – № 6. – С. 104-112.
6. Ручка А. О. Соціальна норма – соціальний контроль / А. О. Ручка // Соціальні проблеми виробничого колективу. – К. : Наукова думка, 1972. – 159 с.
7. Абакумов С. А. Развитие гражданского общества как фактор оптимизации социального контроля над деятельностью государства в условиях глобализации (социологический аспект) : дис. ... кандидата социол. наук : 22.00.08 / Абакумов С. А. – М., 2006. – 261 с.
8. Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества / Н. Бойко. – К. : Институт социологии НАНУ, 2007. – 272 с.
9. Комлев Ю. Ю. Теория рестриктивного социального контроля : [монография] / Ю. Ю. Комлев. – Казань : КЮИ МВД России, 2009. – 154 с.
10. Кузнецова Е. М. Социальный контроль как элемент социального управления : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Кузнецова Елена Мартуновна. – Омск, 2006. – 175 с.
11. Мангушева Т. С. Социальный контроль организации в условиях демократизации управленческих отношений : дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.08 / Мангушева Тамара Сергеевна. – Саратов, 2006. – 148 с.
12. Сельская О. В. Совершенствование социального контроля над деятельностью административной организации вуза : дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.08 / Сельская Ольга Владимировна. – М., 2006. – 196 с.
13. Спільник С. І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Спільник Сергій Іванович. – Запоріжжя, 2006. – 197 с.
14. Степаненко В. Влада і незалежний громадський контроль. Щодо проблем демократичного процесу в Україні / В. Степаненко // Віче. – 2000. – № 6. – С. 8-20.
15. Tard G. On Communication and Social Influence / G. Tard ; [ed. by T. Clark]. – London : The University of Chicago Press, 1969. – 350 p.
16. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; [пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденок]. – М. : Пресс, 1990. – 808 с.
17. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер ; [пер. с англ.]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 669 с.
18. Drucker P. F. Concept of the Corporation / P. F. Drucker. – N.Y., 1946. – 149 p.
19. Whyte W. H. The Organization Man / W. H. Whyte. – London : Penguin book, 1963. – 365 p.
20. Warner W. L. The Corporation in the Emergent American Society / W. L. Warner. – N.Y. : Harper Brothers publishers, 1962. – 216 p.
21. Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия техн. развития / П. Козловски ; [пер. с нем.]. – М. : Республика, 1997. – 240 с.
22. Алиев Ф. А. Социальный аудит в контексте социальной ответственности крупных российских корпораций [Электронный ресурс] : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.05 / Ф. А. Алиев. – М., 2008. – 33 с. – Режим доступа : www.old.atiso.ru/files/Aliev.doc.

23. Михеев В. А. Основы социального партнерства: теория и политика / В. А. Михеев. – М. : Экзамен, 2001. – 448 с.
24. Риччери М. Взаимодействие гражданского общества и бизнеса: взгляд из Европы [Электронный ресурс] / М. Риччери // Социальная экология – 2009. – Режим доступа : http://www.soc-eco.ru/docs/Ricceri_RT.doc.
25. Этциони А. Социоэкономика: дальнейшие шаги. Перевод М. С. Добряковой. Научное редактирование В. В. Радаева // Экономическая социология. Электронный журнал. Том 3, Ч. 1. – 2002. // http://www.ecsoc.msses.ru/pdf/ecsoc_t3_n1.pdf.
26. Социальный аудит / [под общ. ред. А. А. Шулуса, Ю. Н. Попова]. – М. : Издательский дом «АТИСО», 2008. – 620 с.
27. Селигмен А. Проблема доверия / А. Селигмен ; [пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболевой]. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 200 с.
28. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ.]. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730, [6] с.
29. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. – 2-е изд. / Э. Гидденс. – М.: Академический Проект, 2005. – 528 с.
30. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 126.
31. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии / Р. Патнэм. – М. : Ad Marginem, 1996. – 287 с.
32. Мазурик О. В. Соціальний аудит: теоретичні засади та технологія застосування в Україні : [монографія] / О. В. Мазурик. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2013. – 316 с.
33. Тер-Акопьян В. А. Социальный аудит и социальное регулирование : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора филос. наук : 09.00.11 [Электронный ресурс] / В. А. Тер-Акопьян. – Ростов н/Д, 2011. – 23 с. – Режим доступа : <http://www.dissers.ru/avtoreferati-dissertatsii-filosofiya/a86.php>.